

Woord vooraf

Vijf jaar geleden publiceerden Johan Braeckman en ikzelf het eerste deel van onze zoektocht naar menselijkheid. In dit tweede deel verkennen we enkele andere van de belangrijkste eigenschappen van onze soort, maar we willen ook de vinger leggen op wat het *betekent* om een mens te zijn. In *Antigone*, de beroemde tragedie van Sophocles, zingt het koor over een vreemd wezen: de mens. We lezen dat er op de wereld veel bestaat dat verbijsterend is, maar 'niks is zo verbijsterend als de mens'. De vertalers zijn het er evenwel niet over eens dat δεινός (deinos) 'verbijsterend' betekent.¹ Sommigen lezen er eerder 'groots' in, of 'geweldig', of zelfs 'verschrikkelijk' en 'monsterlijk'. Hoe dan ook, de mens is vernuftig en hij heeft bijzondere kennis. Hij blijft niettemin sterfelijk en valt makkelijk ten prooi aan overmoed, waardoor hij zichzelf en zijn omgeving kan vernietigen. *Homo sapiens* kan zijn vermogens op verschillende wijzen inzetten, ten goede en ten kwade. We zijn ook *maakbaar*, door opvoeding en cultuur, maar ook door wetenschap. Hoe brengen we onze beste kwaliteiten tot uitdrukking, waarin zich het mooiste toont van wat menselijkheid betekent?

In het eerste deel hadden we het over fascinerende kwesties zoals de evolutionaire ontwikkeling van onze soort, de betekenis van Darwin en de evolutietheorie, de verklaring voor irrationalisme en religie, de argumenten die het atheïsme en humanisme ondersteunen, en het belang van vrije meningsuiting. Het eerste deel biedt een metafilosofische kijk op de mens, voornamelijk geïnspireerd door inzichten uit de natuur- en cultuurwetenschappen. We richtten ons in het eerste deel minder op filosofische, fundamentele vragen over het menselijk bestaan, het soort problemen waarover de wijsgerige antropologie zich buigt. Johan Braeckman doceerde deze filosofische discipline meerdere decennia aan de Universiteit Gent. De thema's die hij daarin behandelde, komen uitvoerig aan bod in dit tweede deel van onze verkenning van de menselijke natuur en van onze moge-

lijkheden. In de eerste vier hoofdstukken bespreken we de ontwikkeling van taal, de oorsprong van geweld, het al dan niet bestaan van de vrije wil en de maakbaarheid van de mens. In het slothoofdstuk hebben we het over de zin en betekenis van het leven. Met de weergave van onze gesprekken hopen we bij te dragen tot een groter besef van wat ons als mensen drijft, en onze zelfkennis en bewustzijn over de morele keuzes die we maken te bevorderen. Evenzeer vragen we ons af tot waar onze vrijheid strekt, wat onze verantwoordelijkheden zijn als mensen en hoe we over dit alles rationele antwoorden kunnen formuleren.

De Italiaanse renaissancefilosoof Pico della Mirandola (1463-1494) schreef in zijn *Oratio de hominis dignitate* (Rede over de waardigheid van de mens, 1486), dat de plaats van de mens in het universum ergens tussen de dieren en de engelen ligt. Die opvatting paste in de metafysische visie van de hele werkelijkheid als 'de grote ketting van het bestaan', 'the great chain of being'.² Alle door God afzonderlijk geschapen categorieën hangen als schakels vast aan elkaar. De mens is evenwel een tussenschakel, waardoor hij een unieke positie inneemt: hij verbindt de lagere, dierlijke wereld met de hogere, engelachtige wereld. Dieren worden in verband gebracht met het aardse, onredelijke, amorele en instinctieve, terwijl engelen voor spirituele, morele en intellectuele perfectie staan. De mens heeft, door zijn keuzevrijheid, de mogelijkheid om zichzelf te verheffen ten opzichte van het goddelijke of om zich te verlagen tot het louter dierlijke. Deze visie benadrukt de waardigheid van de mens: hij is vrij om zijn eigen lot te bepalen, door zelfstandig gedrag en autonome morele keuzes. Hij is niet gebonden aan een vaste toestand, aan een natuurlijke essentie. De mens kan zijn eigen leven vormgeven. Dat staat in sterk contrast met de middeleeuwse visie. Daarin is de mens beperkt en onderworpen aan een vaststaand goddelijk plan. Pico della Mirandola beklemtoont het menselijke potentieel. Dankzij onze vrijheid en de rede zijn we de architecten van ons eigen lot. 'De mens', schrijft hij, 'is zijn eigen beeldhouwer. Hij mag zichzelf uitbeelden in de vorm die hij verkiest.'³ We geven ons eigen leven richting omdat we kunnen kiezen welke wegen we inslaan. Zo herkennen we het goddelijke in onszelf. Anders dan God is het ons niet gegeven om in alle omstandigheden probleemloos in te zien wat de juiste keuzes zijn. Velen komen aan de verkeerde kant van de geschiedenis terecht. Toch zijn er steeds ook mensen die resoluut voor het goede kiezen, ook in

uiterst moeilijke omstandigheden. Ik denk bijvoorbeeld aan Henri Dunant.

Op 24 juni 1859 vond de vreselijke slag rond Solferino plaats tussen de Fransen en Italianen enerzijds en de Oostenrijkers anderzijds. Er vielen 40.000 doden en gewonden. Toen de Zwitserse bankier Henri Dunant (1828-1910) die avond het slagveld bezocht, zag hij talloze gewonden liggen die om hulp schreeuwden. De militaire leiders gaven er geen aandacht aan. Gewonde soldaten konden niet meer vechten en waren daarom niet langer van belang. De hooggeplaatste militairen wachtten domweg op 'verse' troepen om de strijd voort te zetten. Dunant riep dan maar de hulp in van de plaatselijke vrouwen om de gewonden te verzorgen, zonder een onderscheid te maken tussen vriend en vijand. *Nous sommes tous frères*, zo verklaarde hij. *Tutti fratelli*. In 1862 schreef hij zijn boek *Un Souvenir de Solferino*, waarin hij voorstelde om een neutrale organisatie op te richten die de zieken en gekwetsten mocht helpen tijdens een conflict.⁴ Soldaten die weerloos of gewond zijn, behoren niet langer tot een bepaalde natie of legergroep. Ze moeten geholpen worden vanwege hun menszijn. Ze helpen en verzorgen is een medische, maar bovenal een humanitaire daad. Dunant wees op het belang van empathie, het vermogen om jezelf in de plaats van een ander te stellen, om je in te leven in de gevoelens en gedachten van een ander mens. Een jaar later, in 1863, richtte hij het Rode Kruis op. In 1901 ontving hij er de Nobelprijs voor de Vrede voor, de eerste die werd uitgereikt. Hij deelde de prijs met de Franse pacifist Frédéric Passy, oprichter van de *Ligue internationale et permanente de la paix*, de Vredesliga.

Maar mensen kunnen zich ook volkomen immoreel gedragen. Helaas bestaan daarvan talloze voorbeelden. Al snel valt dan de term 'beestachtig', al komt intentioneel kwaadaardig gedrag hoogstwaarschijnlijk niet voor bij dieren. Een leeuw doodt een gazelle, maar zal ze niet bewust eerst martelen. Maar neem John Hawkins (1532-1595), een Engelse slavenhandelaar. Tijdens de trans-Atlantische slavenhandel werden miljoenen Afrikaanse mensen ontvoerd en in erbarmelijke omstandigheden gedwongen om te werken op de plantages van blanke kolonisten. Zijn schepen droegen namen als 'Jezus van Lubeck' en 'Madre de Deus'. Hij transporteerde talloze Afrikaanse tot slaaf gemaakte mannen en vrouwen naar het Caribisch gebied. De manier waarop hij hen behandelde, was mensonterend. Ze zaten opeengepakt en vastgeketend in overvolle ruimtes van het schip, kregen nauwe-

lijks eten en drinken, en velen stierven door ontbering en dysenterie. In de Nieuwe Wereld werden ze gekeurd en ingezet voor zware arbeid. Voor Hawkins telde enkel winstbejag.

Henri Dunant en John Hawkins zijn twee uitersten van het morele spectrum. Hun levens illustreren dat onze soort zowel de ene als de andere richting uit kan gaan. Die dualiteit is ook aanwezig in elk mens, of vermoedelijk toch bij de overgrote meerderheid. Wellicht staat niemand levenslang uitsluitend aan de moreel correcte kant, net zomin als een psychopathische crimineel zich voortdurend immoreel gedraagt. We hebben een dubbele natuur, zoals Vondel het verwoordde: 'Engelsheid en diersheid mengen in de mens zich onder-een.' Ook de Franse filosoof en natuurkundige Blaise Pascal (1623-1662) wees erop in zijn *Pensées* (1669): 'Wat een irreeël wezen is de mens toch. Wat een zonderling, wat een monstrem, wat een chaos, wat een voorwerp van tegenspraak, wat een wonderwezen! Rechter over alle dingen, hulpeloze aardworm, drager van waarheid, poel van onzekerheid en dwaling, glorie en uitschot van het universum!'⁵

De doorsnee mens is een verscheurd wezen, iemand die twee kanten op kan, of beter gezegd, de twee kanten in zich draagt. Zo waren er SS'ers die een vrouw en kinderen hadden, oprecht veel van hen hielden, naar Bach luisterden en Goethe lasen. Maar tegelijk ontpopten ze zich tot genadeloze sadisten en moordenaars. Rudolf Höss (1901-1947), de commandant van het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz, woonde in 1943 in een villa met een grote tuin vlak naast het kamp, samen met zijn vrouw Hedwig en zijn vijf kleine kinderen, zoals goed is weergegeven in de film *The Zone of Interest* (2023). Terwijl de familie geniet van deze idyllische plek hoor je op de achtergrond huiveringwekkende geluiden en zie je de rook van de verbrandingsovens achter de kampmuur opstijgen. Höss leest zijn kinderen voor het slapengaan sprookjes voor, maar vergaert de volgende dag met ingenieurs van de firma *Topf und Söhne* over efficiëntere systemen om mensen na hun vergassing te verbranden.

Het doet denken aan *Het vreemde verhaal van Dr. Jekyll & de heer Hyde* (1886) van Robert Louis Stevenson (1850-1894).⁶ Het is nog steeds een van de meest bevreemdende en spannendste verhalen uit de wereldliteratuur. De gerespecteerde arts Henry Jekyll voert een experiment uit om de tegenstellingen binnen zijn persoonlijkheid – het goede en het kwade – van elkaar te scheiden. Hij vindt een

drankje uit waarmee hij verandert in de kwaadaardige Mr. Hyde, zodat hij zijn duistere verlangens en impulsen kan uitleven, zonder dat iemand de link legt naar de goedgehartige Dr. Jekyll. Het loopt evenwel fout omdat Hyde steeds meer de overhand krijgt. Hij pleegt een moord en Dr. Jekyll verliest de controle over Hyde. Stevensons meesterlijke boek geeft uitvergroot aan dat ons gedrag als een morele balans is. Vaak slaat ze over naar het goede, maar soms ook naar het kwade. Brave huisvaders die hun vrouw slaan. Liefdevolle moeders die toch hun kind mishandelen. Hypocrisie is dan nooit ver weg, zoals bij geestelijken die de christelijke deugden verkondigen, maar zich vergrijpen aan jonge kinderen.

Inzicht in de schaduwzijde van de menselijke psychologie leidde gaandeweg tot het besef dat een overheid noodzakelijk is om onze immorele impulsen in te tomen en te beteugelen. Nomadische jager-verzamelaars met enkele tientallen tot een honderdtal leden hebben doorgaans niet zoveel moeite om de interne cohesie te bewaren. Iedereen kent iedereen, wat een grotere garantie biedt op rechtvaardige interacties. De ontwikkeling van landbouw en veeteelt, wat gaandeweg tot het ontstaan van steden leidde met vele duizenden inwoners, vereiste andere mechanismen om het samenleven mogelijk te maken. In de *Federalist Papers* (1787-1788) van de nieuw opgerichte Verenigde Staten van Amerika staat de opmerkelijke zinsnede 'Maar wat is de overheid zelf anders dan de grootste weerspiegeling van de menselijke natuur? Als mensen engelen waren, zou er geen overheid nodig zijn. Als engelen de mensen zouden besturen, zouden er geen externe of interne controles op de overheid nodig zijn'.⁷ We hebben wetten en regels nodig gebaseerd op morele fundamenten, want mensen zullen nooit engelen zijn – al kunnen we onze positieve eigenschappen wel cultiveren en verder ontplooien. Tegelijkertijd noopt de noodzakelijkheid van een overheid ons ook tot gezonde scepsis tegenover diezelfde overheid. Machtsmisbruik loert steeds om de hoek. Overheden kunnen ook radicaal ontsporen en hun eigen bevolking terroriseren, denk aan Hitler, Stalin, Mao en zovele anderen.

We beginnen ons gesprek met de eigenschap die ons misschien het meest als mensen karakteriseert: taal. Dankzij natuurlijke taal wisselen we informatie uit, kunnen we duurzame relaties aangaan, ontwikkelen we complexe ideeën en technologie, evolueren samenlevingen met miljoenen mensen, en zoveel meer. Maar wat is dat precies, natuurlijke taal? Andere dieren communiceren ook, net zoals

wij. Maar gebruiken ze daar taal voor? Wanneer is taal ontstaan, en waarom zijn er zoveel talen? Is het waar, zoals sommige antropologen beweerden, dat de taal die we gebruiken ons beeld van de werkelijkheid bepaalt, of zelfs construeert? En hoe kan het dat kinderen zo snel een taal aanleren?

In het tweede hoofdstuk gaan we meer gedetailleerd in op de vraag waarom we, ondanks het feit dat we in staat zijn tot moreel zeer verheven gedrag, toch ook geweld blijven plegen. Er zijn studies die aangeven dat geweldpleging wereldwijd afneemt, maar tegelijkertijd is het onloochenbaar dat ook in de 21ste eeuw honderdduizenden mensen vreselijk lijden en omkomen door menselijke agressie. Zijn alle mensen in staat tot geweld, zelfs tot moord? Of kunnen we de mensheid onderverdelen in *deugdzamen* en *kwaadaardigen*? Is de mens van nature goed of eerder slecht? Hoe kan het dat ogenschijnlijk heel gewone mensen in bepaalde omstandigheden vreselijke daden uitvoeren?

In het derde hoofdstuk onderzoeken we de maakbaarheid van de mens. De menselijke natuur is moreel niet perfect, maar ook op het vlak van onze cognitieve en fysieke eigenschappen zijn we vatbaar voor verbetering. De lijst van genetische aandoeningen is lang. We zijn kwetsbaar voor allerlei aandoeningen, zijn onderhevig aan veroudering en leven niet erg lang, in verhouding tot sommige andere soorten. Tot op heden stonden we daar machteloos tegenover. 'Wie kan recht maken wat Hij krom heeft gemaakt', vroeg Prediker zich af. Een retorische vraag. Niemand kon dat immers. Maar in onze tijd, dankzij de geneeskunde, de genetica en andere wetenschappelijke disciplines, zijn we steeds beter in staat om ziektes en aandoeningen te behandelen of te vermijden. We beheersen meer en meer onze eigen voortplanting. Bovendien maakt de ontwikkeling van genetische technieken zoals CRISPR-Cas het mogelijk om de aard van onze eigen soort te wijzigen. Krachtige mogelijkheden, die grote verantwoordelijkheid met zich meebrengen. Gaan we 'imperfectie' nog tolereren en 'perfectie' aanmoedigen? Dreigen we niet in een duale maatschappij terecht te komen, waarbij een deel van de bevolking 'verbeterd' is en het andere deel uit de boot is gevallen? Hoe kunnen we daar redelijk en ethisch verantwoord over nadenken?

Spontaan duikt hierbij de vraag op in hoeverre we over een vrije wil beschikken. Als we geen vrije wil hebben en volkomen gedetermineerd zijn, dan lijkt het erop dat we ons gedrag niet kunnen ver-

helpen. Henri Dunant verdient dan geen lof, John Hawkins treft geen verwijt. Zijn we zonder vrije wil nog verantwoordelijk voor ons gedrag? Intuïtief beantwoorden velen die vraag wellicht negatief. Als de vrije wil toch bestaat, hoe kunnen we die dan begrijpen? In de fysische werkelijkheid lijkt alles te zijn bepaald door oorzaak-gevolgrelaties, op kwantumeffecten na. Hoe kan een mens, die net zoals alles is opgebouwd uit atomen, dan ontsnappen aan het determinisme? Dat wij, als enige wezens, op een of andere wijze boven de natuurwetten uitstijgen, klinkt ongeloofwaardig. Filosofen en wetenschappers breken zich er al vele eeuwen het hoofd over. De Franse schrijver Michel de Montaigne (1533-1592) zei dat de mens zijn eigen lot in handen heeft, al geloofde ook hij niet dat we volkomen vrij zijn in onze keuzes. Veel uitgesprokener was de Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679). In zijn voornaamste werk *Leviathan* (1651) benadrukte hij dat alles in de wereld, inclusief het menselijk gedrag, oorzakelijk is bepaald. Alles is het resultaat van eerdere gebeurtenissen en omstandigheden. De mens beschikt dus niet over een vrije wil. Ook de zeventiende-eeuwse Nederlandse filosoof Spinoza (1632-1677) zag de mens als volkomen gedetermineerd. Andere filosofen plaatsen zich hier lijnrecht tegenover. De Franse filosoof Jean-Paul Sartre (1905-1980) schreef dat we 'gedoemd zijn tot vrijheid'. We bezitten geen essentie die ons lot zou bepalen. We zijn louter existentie, wat ons fundamenteel vrij maakt. Determinisme of vrijheid? Of moeten we tussen beide geen tegenstelling zien, maar eerder complementariteit? We praten erover in het vierde hoofdstuk.

Ten slotte breken we ons het hoofd over de zin van het leven. Het is wellicht de moeilijkste en misschien wel de belangrijkste vraag die we in onze gesprekken behandelen. Tal van filosofen bogen zich erover. Sommigen kwamen tot het besluit dat de vraag zinloos is, anderen meenden dat enkel God daarop het antwoord kent. De oude Grieken, zoals Socrates, Plato en Aristoteles, legden de klemtoon op het verwerven van kennis en op het leven in de polis, de stadsgemeenschap. Joodse, christelijke en islamitische filosofen zochten het antwoord in hun geloof en oriënteerden hun zingeving op het verwachte leven na de dood. Wie geen geloof hecht aan een leven na de dood situeert zingeving elders: in kinderen, arbeid, kunst, kennis, altruïsme, enzovoort. De Joods-Amerikaanse schrijver en Nobelprijswinnaar Elie Wiesel (1928-2016) beschrijft in zijn boek *Nacht* (1958) hoe hij in het concentratiekamp zijn geloof verloor na het ervaren van de

ergste gruwelijkheden.⁸ Zowat zijn hele familie en talloze van zijn Joodse lotgenoten werden uitgemoord. Heeft het leven dan wel zin? De Franse filosoof Albert Camus (1913-1960) vond dat ons bestaan in wezen absurd is. We zijn als de mythologische figuur Sisyphus die de goden uitdaagde en als straf na zijn dood een rotsblok naar de top van een berg moest duwen. Telkens als hij zijn taak had volbracht, rolde de steen weer naar beneden, waardoor Sisyphus opnieuw moest beginnen, tot in der eeuwigheid. Zouden we dan niet beter meteen zelfdoding plegen, vraagt Camus zich af. Uiteindelijk is alles volstrekt zinloos. En toch beargumenteert Camus dat we ons Sisyphus als een gelukkig persoon moeten voorstellen.

Ook nu dank ik Johan Braeckman voor zijn volle medewerking aan dit project, zijn enorme belezenheid en zijn pedagogische vaardigheid om complexe redeneringen op een bevattelijke manier naar voren te brengen. Zoals het eerste deel, kreeg ook dit boek zijn uiteindelijke vorm tijdens onze vele gesprekken en gezamenlijke schrijfsessies. We wisselden vele honderden e-mails uit en schaaften voortdurend aan de uitgeschreven vragen en antwoorden. We onderhielden een continue dialoog, die heel soms veranderde in een scherpe discussie. Al heb ik Johan nooit kwaad weten worden, daarvoor is hij te aimabel. Als hij me al eens op mijn nummer zette, dan was het steeds met gebruik van milde humor en ironie. Op hem is een uitspraak van de Spaanse historicus Carlos Fisas (1919-2010) van toepassing: 'Het leven moet met liefde en humor omarmd worden. Met liefde om het te begrijpen en humor om het te verdragen.'⁹ Als we aan de lezer een deel van de vreugde kunnen overbrengen die wij beleefden aan onze gesprekken en aan het schrijven, dan zijn we bijzonder gelukkig.

Dirk Verhofstadt

HOOFDSTUK I

Over taal

*‘Van alle creaties van de mens is taal wellicht
de meest verbazingwekkende.’¹⁰*

LYTTON STRACHEY

Er valt veel voor te zeggen dat taal tot de allerbelangrijkste menselijke eigenschappen behoort. Plato en andere Griekse filosofen vroegen zich al af waar taal vandaan komt. De oude Grieken wisten niks over de evolutionaire geschiedenis van de mens, maar ze begrepen wel dat aan het fenomeen taal enkele bijzonder lastige vragen zijn verbonden, zoals: hoe oud is taal? Hoe kan het dat kinderen zo snel een taal aanleren? Hoe verklaren we dat ogenschijnlijk willekeurige reeksen klanken een betekenis krijgen? Hoe is taal ooit kunnen ontstaan? Wie vond de eerste woorden uit, en hoe konden anderen ze begrijpen? Zijn wij de enigen met taal? Wat is taal? Ik kan me moeilijk voorstellen hoe de mensheid er zou uitzien zonder taal. Misschien waren we dan nooit verder geraakt dan wat onze verre voorouder de *Australopithecus* vermocht? Ik ga er nu even van uit dat Lucy, die tot de soort *Australopithecus afarensis* behoorde en ongeveer 3,2 miljoen jaar geleden leefde, geen taal had. Of in elk geval toch niet zoals *Homo sapiens* die heeft. Of zie ik dat verkeerd?

Laat ik er eerst op wijzen dat we het belang van taal moeilijk kunnen overschatten, zoals je terecht suggereert. Alle linguïsten en andere wetenschappers wier boeken ik las, zijn het erover eens dat taal een wonderlijk vermogen is, ook al verschillen ze onderling soms sterk van mening. Voorbeelden van die werken zijn Steven Pinkers *Het*

Taalinstinct (1994), Paul Blooms *How Children Learn the Meanings of Words* (2000), Robbins Burlings *The Talking Ape* (2005), Michael Corballis' *The Truth About Language* (2017) en het recente *The Language Puzzle* (2024) van Steven Mithen. We spreken best over natuurlijke taal om het onderscheid te maken met kunstmatige talen zoals die van computerprogramma's en met de communicatievormen van dieren en zelfs planten. We hebben het over de bijentaal of de taal waarin bultrugwalvissen zingen, en sommigen spreken zelfs over de taal waarmee zwammen en boomwortels informatie uitwisselen. Maar natuurlijke taal, de taal die wij hanteren, moeten we daarvan onderscheiden. Het is een uniek vermogen en we moeten toelichten waarom dat zo is. Voor de duidelijkheid: dat doet geen enkele afbreuk aan de waarde van dieren, noch aan het verbluffende karakter van hún vermogens. We komen daar later uitvoeriger op terug. Natuurlijke taal is eigen aan mensen en onderscheidt zich op verschillende manieren van de communicatievormen van dieren. Stel dat we aannemen dat er dieren zijn die woorden kennen, dan valt op zijn minst reeds het kwantitatieve verschil op. Als bijvoorbeeld chimpansees al met woorden zouden communiceren, is hun repertoire duidelijk beperkt. Ze gebruiken meerdere vormen van geluid om betekenis over te brengen, en primatologen kunnen die min of meer van elkaar onderscheiden: gegrom, gekrijs, een soort geblaf, gehuil, enzovoort om de locatie van voedsel aan te geven, op gevaar te wijzen, zichzelf kenbaar te maken, hun tevredenheid over iets uit te drukken en voor allerlei andere zaken. Uiteindelijk gaat het om enkele tientallen 'woorden' of symbolen, klankuitstoten met een betekenis die binnen de eigen groep min of meer helder is. Hun communicatie verloopt overigens vooral door lichaamstaal, zoals armbewegingen en gezichtsuitdrukkingen. Dat bracht de Nieuw-Zeelandse psycholoog en taalwetenschapper Michael Corballis (1936-2021) ertoe te argumenteren dat taal niet zozeer uit vocale mogelijkheden voortkwam, maar uit gebaren. Dat lees je in zijn boeken *From Hand to Mouth: The Origins of Language* (2003) en het al vermelde *The Truth About Language* (2017).¹¹ Het kan kloppen, maar het is niet onredelijk om ervan uit te gaan dat geluiden gebaren ondersteunden, en gebaren geluiden.

Er zijn toch apensoorten die 'menselijke' of 'natuurlijke' woorden en afbeeldingen kunnen verstaan, ze onthouden en erop reageren, en dit zelfs doelgericht toepassen?

Sommige chimpansees en gorilla's in gevangenschap leerden meer symbolen aan dan dieren in het wild, zoals Washoe, Nim Chimpsky, Koko en Kanzi.¹² Vooral die laatste, een bonobo die werd geboren in 1980 en overleed in 2025, maakte veel indruk. Hij begreep minstens vijfhonderd gesproken Engelse woorden en kon honderden lexigrammen, symbolen die een woord vertegenwoordigen, hanteren via een toetsenbord. Zijn verzorgster en trainster, de Amerikaanse primatologe en psychologe Sue Savage-Rumbaugh (°1946), beweert zelfs dat hij minstens 3.000 woorden kende en over een authentiek taalvermogen beschikte. Ik las met zeer veel interesse haar boeken *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind* (1996) en *Apes, Language and the Human Mind* (2001), maar ze konden me niet overtuigen.¹³ Wat taalvermogen betreft, haalde Kanzi nooit het niveau van een driejarig kind. Als het klopt dat hij meer dan 3.000 gesproken Engelse woorden begreep, is dat een formidabele prestatie, maar hij gebruikte die niet zelf en combineerde ook nauwelijks de woorden of symbolen die hij kende. Daar tegenover staan volwassen mensen die minstens 50.000 woorden kennen en er gemiddeld 16.000 per dag gebruiken.¹⁴ Als we praten, spreken we 120 tot 200 woorden uit per minuut. Als we lezen, halen we het dubbele daarvan. Of we nu praten, schrijven of gebarentaal hanteren, we combineren moeiteloos woorden tot zinnen die we nooit eerder gebruikten of hoorden.

Kan je dat nader toelichten met een voorbeeld?

Ik kan ter plekke zomaar een zin bedenken als deze: 'De paarse koe sprong op haar fiets en reed van Gent naar Oostende om er op het strand, nadat ze zich flink had ingesmeerd met zonnecrème, een uurtje lang te dutten, waarna ze een ijsje kocht en samen met twee honden en een uit de zoo van Antwerpen ontsnapte zebra, een cocktail dronk in een strandbar.' Zeker weten doe ik het niet, maar wellicht is deze zin nooit eerder door iemand bedacht, uitgesproken of neergeschreven. Ik schud hem zomaar uit mijn mouw. Vrijwel iedereen kan zo'n unieke zin bedenken, wat op zichzelf al indrukwekkend is. Maar ik doe het ook nog grammaticaal correct en bovendien kan jij me helemaal volgen. De zin roept een veeleer surrealistische scène op, maar je begrijpt perfect wat ik wil zeggen. Terwijl ik praat, zie jij in gedachten de koe op haar fiets, op het strand en nippend van een cocktail. Mijn zin brengt heel wat betekenis over en doet een beroep

op zowel mijn verbeelding als die van jou. Die paarse koe bestaat niet en fietsen kan ze al helemaal niet. Merk ook op dat ik tamelijk makkelijk aan recursie doe, zinnnetjes inbouwen in de volledige zin, zoals ‘...nadat ze zich flink had ingesmeerd met zonnecrème...’. In principe kan ik de zin eindeloos verder uitbreiden door telkens informatie toe te voegen zoals: ‘...nadat ze zich flink had ingesmeerd met zonnecrème, *die ze een week geleden in de supermarkt had gekocht*, een uurtje lang te dutten...’. Zo kan ik verder zinnnetjes hiërarchisch inbedden: ‘... die ze een week geleden in de supermarkt had gekocht, *niet in die van Gent maar in die van Wondelgem*, een uurtje lang te dutten...’. Je begrijpt het principe. Ondanks alle informatie die ik toevoeg in bijzinnen, blijf jij als toehoorder toch onthouden wat de centrale boodschap is: er fietste een koe van Gent naar Oostende. Volgens sommige taalkundigen, zoals de Amerikaanse linguïst en filosoof Noam Chomsky (°1928), is ons vermogen tot recursie het centrale mechanisme van natuurlijke taal.¹⁵ Hoe dit ook zij, het is duidelijk dat de communicatie van niet-menselijke dieren daar sterk van verschilt. Samen met Alex, een Afrikaanse grijze roodstaartpapegaai, behoorde Kanzi tot de absolute top van taalvaardige dieren, maar zelfs zij hebben ondanks decennialange training nooit de taalvaardigheid bereikt van pakweg een vijfjarig kind. Je kan het ook zo zien: stel dat ouders evenveel moeite moesten doen om hun kinderen taal aan te leren als Savage-Rumbaugh deed bij Kanzi, dan zou geen enkel kind echt taalvaardig zijn.

Papegaaien spreken tot de verbeelding omdat ze bepaalde woordklanken kunnen aanleren en reproduceren. Ik vond het als kind al fascinerend en grappig dat een papegaai van een buurman ‘koko’ kon zeggen. Maar Alex de papegaai kon veel meer dan dat?

Alex, geboren in 1976 en voortijdig overleden in 2007, kon enkele honderden woorden hanteren en begreep ook de betekenis van sommige korte zinnnetjes. Hij werd dertig jaar lang getraind door de Amerikaanse psychologe Irene Pepperberg (°1949).¹⁶ Zijn woordenschat kwam overeen met die van een tweejarig kind en zijn algemene intelligentie kon zich naar verluidt meten met die van een vijfjarig kind. Een papegaai ‘papegaait’ dus niet zomaar woorden na, Alex kon duidelijk meer dan dat. Ik denk niet dat we zijn vermogens louter aan conditionering mogen toeschrijven, zoals een dier in een circus dat